

Róbert Péter

XIII. Kerületi Helytörténeti Klub

Angyalföld régóta lakott terület, a keltáktól, a római időkből és a népvándorlás korából is találtak régészeti leleteket, a középkori falvakról írásos dokumentumok is tanúskodnak. Anonymus krónikája említi Árpád rákosmezei táborát, később országgyűléseket tartottak itt. A XIX. században ipar települt ide, kerületünk a hajógyártás és gépipar hazai központja lett. Lakosság is érkezett, főleg szlovákok és németek, utóbbiak a hamburgi hajóácsok öltözékére emlékeztető népviseletet hoztak magukkal. Ennek ellenére, önálló kerületként 1938. június 1-jén alakult csupán meg, Horthy Miklós kormányzó felesége után Magdolna város nevet kapva. Addig az V. és VI. kerület különféle, „kültelki részei” voltak ezek a meglehetősen elhanyagolt városrészek, amelyeket Angyalföldnek neveztek – nem tudjuk pontosan miért. Talán egy Engel nevű egykori szőlőbirtokos földjéről, talán a Rákos-patak melletti egykori Ördögmalomról, amelynek környékét Ördögöldnek csúfolták, de vannak adatok „angyalcsináló” bábák üzelmeire is a rosszhírű külvárosban. Erre utal a kerületben lakó Kassák Lajos verse:

„ Angyalföld, ki onnan kaptad a neved,
hogy a bábák is
boszorkányok
asszonyaid öléből halva hozták világra a csecsemőket,
sok ezer mécszet kioltottak, mielőtt
fellobogott a lángjuk
és így neveztek el téged az angyalok
földjének, ahelyett
hogy a sátán véres áldozatának neveztek volna.”

1949-ben a kerülethez csatolták a Szent István körút északi oldalán néhány évtizeddel előbb kiépült Újlipótvárost és a Margit szigetet. Különböző jellegű területek kerültek közigazgatási szempontból egy csokorba. Az egyesülésig külvárosi negyedek voltak ezen a területen, ahol fatelepek, gyárak, vasraktárak, néhol mezőgazdasági területek váltakoztak nyomornegyedekkel, de itt-ott kertes házakkal, kislakásos bérházakkal is. Jellemző módon itt találtak helyet a beljebb nem szívesen látott intézményeknek, így kapott területet a temető, a tébolyda (Örjintézet) népszálló, lőpormalom és sok laktanya. Talán az Újlipótváros kivétel ezen a téren, mert itt modern polgári lakónegyed alakult ki.

Látjuk tehát, hogy a fővárosban szinte egyedülálló módon merőben különböző múltú városrészekből jött létre egy kerület, amelyet a nevek is tükröznek. V. kerületből hasították ki a Vizafogót, a Kikötő-dűlőt és a Nép-szigetet, a VI. kerületből a Lőportár-dűlő, az Erdőtelek, Felsőbikarét és az eredeti Angyalföld vagy Napföld alkotta az új közigazgatási egység magvát.

Mindezeknek a részeknek más foglalkozású, akkor még eltérő nemzetiségi összetételű és hagyományú lakossága volt. Némely elnevezés, pl. Lepsi még ma is őrzi szlovák eredetét.

Az érdekes szociális összetétel és a gazdag múlt felkeltette a terület története iránti érdeklődést. Adametz Gyula népiskolai tanár már 1947-ben monográfiát írt Angyalföldről, amelynek alapossága ma is megállja a helyét. Nem véletlen, hogy majd félévszázad múlva a helytörténészek szorgalmazták reprint kiadását, ezzel adózva úttörő munkásságának. Adametz már ebben a könyvben felvetette a kerület múltbeli emlékeit gyűjtő intézmény, esetleg múzeum alapításának szükségességét. Ennek ellenére a következő évtizedek csak az egyébként gazdag munkásmozgalmi emlékek gyűjtésével ápolták a kerület történetének kutatását.

Meg kell jegyeznünk, hogy az Újlipótvárosnak némileg mások a hagyományai, itt magasabb volt az értelmiség arányszáma, eltérő az érdeklődés. A kerület helytörténetének kutatása másra kell, hogy figyeljen a Lehel piactól délre, mint északra. Délen kevesebb az üzem, a háború és a holokauszt mozzanatai meghatározóbbak.

Mint annyi más kerületben, nálunk is az 1968-as „Fekete-fehér” televíziós vetélkedő adott nagy lendületet a helytörténet iránti érdeklődésnek. Fölmerült, hogy talán nem kellene abbahagyni ezt a szép tevékenységet és 1971 novemberében megalakult az Angyalföldi Helytörténeti Klub, az AHK. Születésénél közreműködött a József Attila Művelődési Ház, a kerületi tanács művelődési osztálya és a Hazafias Népfront kerületi bizottsága. Az első kettő

ma is támogatja klubot. Csodálatos élményeket jelentett a vetélkedőn és utána a helytörténeti munkában való részvétel. A felfedezők szenvedélye és a megtalálások öröme töltötte el azokat a kerületi lakosokat, akik nekifogtak a kerület múltjában való bűvárkodásnak. Olyan elnevezések nevére derült fény, amelyet mindenki használ, de nem tudja, hogy honnan is ered. Ki hitte volna, hogy a Vízafogón a XIX. században még cápa nagyságú halakat fogtak, vagy hogy a Lehel téren – amelyet Élmunkás térnek neveztek – több felekezeti temetői is osztoztak, és a Szent László utca egy pusztai elnevezése volt. Állatvédők bizonyára megbotránkoznának a mai Dózsa György út helyén lévő arénában tartott állatviadalokon. Főváros-szerte ismert volt az angyalföldi nyomor és rossz közbiztonság, de a kocsmák mellett voltak itt szolid kávéházak, mozik és színelőadások szórakoztatták Angyalföld lakosait.

Mindezeket szorgalmasan dolgozták a helytörténeti klub lelkes aktivistái dr. Dömötör Ákos, a sajnósa már néhány éve elhunyt kiváló néprajzkutató, több kiadvány és sok cikk szerzője vezetésével. Évtizedekig szekciókban működtek: topográfiai, ipartörténeti, életmód, kulturális és munkás – ill. ifjúsági mozgalmi szekció keretében. Néhány fős munkacsoportokra oszlottak és ezek szinte versenyeztek, ki talál több emléket a kerület múltjából.

Elkészítették például a XIII. kerület térképét és régi térképekről készítettek reprodukciókat. Feldolgozták a József Attila Művelődési Központ és néhány iskola történetét. Összegyűjtötték a jelentősebb üzemek monográfiáit és az üzemi lapokat. (Ezekre akkor még voltak vállalati pénzforrások!) Tevékenységük fontos részét képezte a főként munkásmozgalmi témájú interjúkészítés „öreg szakik”-kal - ebből 140 órányi hangfelvételt archiváltak, életrajzi kötet is napvilágot látott. Folyamatos volt a fotózási munka és a régi fényképek gyűjtése. Elkészítették a kerületi szobrok és emléktáblák regiszterét. Jó bemutatkozási lehetőség volt a kisebb kiállítások rendezése, főleg a József Attila Művelődési Központban, amelyeknek olyan sikere volt, hogy néhányat az üzemek is elkérték. Az üttörőházzal közösen rendszeresen szerveztek helytörténeti vetélkedőket, akadályversenyeket és gyűjtőpályázatokat az iskolások számára, akiknek viszonzásul színes filmet és diasorozatot készítettek Angyalföldről. Folyamatosan ápták a kapcsolatot a kerület nyugdíjasaival és a Kültelki Munkásdalkör volt tagjaival. Évente kiadták a kerület sajtórepertóriumát. Gyűjtötték a kerület múltjának tárgyi emlékeit és az írásos anyagokat - ezeket ki is állították a József Attila Művelődési Házban, amely ekkor egy helyiséget adott az Angyalföldi Helytörténeti Klubnak. ("100 fénykép a XIII. kerületből", „Ki mit gyűjt?” ...) Már ekkor számos rendezvény színhelye volt az akkori Hazafias Népfront Váci út 50. szám alatti helyisége. Kialakult a kapcsolat a kerületi általános iskolákkal, a klub megindította az „Ismerd meg Angyalföldet” feladatlapos vetélkedőket, amelybe számos szülőt is sikerült bekapcsolni. 1970-1990 között öt alkalommal történelmi akadályversenyt rendeztünk az iskolák számára, a felnőttek a „Szülőföldünk, lakóhelyünk Angyalföld” vetélkedőn vehettek részt.

Az 1985-ig elért főbb eredmények:

- több ezer oldalnyi összegyűjtött visszaemlékezés és dokumentum;
- üzemtörténeti kiadványok folyamatos gyűjtése;
- szobrok, emléktáblák leírása, fényképekkel;
- térképek gyűjtése;
- sajtófigyelés (kerületi vonatkozású cikkek és üzemi sajtó);
- Fotók, negatívek, kazetták gyűjtése.

Mindezek elismeréseként 1985. február 13-án a Váci út 50. szám alatti, már ismert helyiségben, amelyet a kerületi KÖZÉRT korábban bölcsődeként használt, megnyílt a XIII. kerületi Helytörténeti Gyűjtemény, amely új lehetőségeket nyújtott a helytörténeti munkának. Az összesen 160 négyzetméter alapterületű intézmény tervei – ennek a kiállítóter mintegy felét foglalta el - társadalmi munkában készültek, kivitelezéséhez az AUTÓVILL, a Lemezárugyár és az Akkumulátorgyár anyagi támogatást nyújtott.

Adottá váltak bizonyos feltételek – kiállító helyiség, állandó és időszakos kiállítások céljára, nagyobb tárgyak beszerzése, elhelyezése... Lehel Miklósnéval, a gyűjtemény vezetőjével szoros munkakapcsolat alakult ki, ez az együttműködés a két kulturális részleg között azóta is fennáll és tevékenységünk alapját képezi.

Sajnos néhány év múlva az Angyalföldi Helytörténeti Klub, mint ilyen beszüntette működését, de ez nem jelentette a helytörténeti munka megszűnését. Aki egyszer belekóstolt ebbe a gyönyörű foglalatosságba, azt többnyire egy életre rabul ejti! Így jártak az Angyalföldi Helytörténeti Klub egykori alapítói is. Tagjai, mint aktívák részt vettek a Helytörténeti Gyűjtemény kiállításain, rendezvényein, szervezeti önállóság nélkül. Ennek oka főleg abban keresendő, hogy megváltozott a helytörténeti tevékenység jellege. Háttérbe szorult a munkásmozgalmi múlt, régebben domináns kutatása, később az ipartörténet is, mivel sorra bezártak a kerület gyárai, üzemei. Itt kell megjegyeznünk, hogy ezeknek a megszűnt vállalatoknak az emlékeit, történetét – amely fontos adalékokat tartalmazhat a magyar iparfejlődés és társadalom történetéhez – meg kell őrizni és ebben fontos feladata lehet a helytörténeti kutatásnak. Nálunk szokássá vált a frissen megszűnt gyárak még eleven emlékének adózni egy-egy előadással, esetleg látogatással.

Néhány év után azonban az emberek ismét szükségesnek érezték formába önteni tevékenységüket - újjáalakult a közösség, XIII. Kerületi Helytörténeti Klub elnevezéssel. Már 1993. júniusában az Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény kezdeményezésére megalakult a Budapesti Városvédő Egyesület XIII. kerületi csoportja, amelynek szervezésében helytörténeti vonatkozású ismeretterjesztő előadásokat tartottak, változatos témakörökben. Hivatalosan 1996. március 28-án alakult meg az új csoport, elődjének tekintve az 1972-1987 közti években oly eredményesen működött Angyalföldi Helytörténeti Klubot. 1996. május 23-án tartott ülésén elfogadta szervezeti és működési szabályzatát, megválasztotta vezetését. Nevünket XIII. Kerületi Helytörténeti Klubra változtattuk, egyrészt az önkormányzathoz való kötődés, másrészt a teljes kerület emlékeinek gyűjtésére utalva. Be kell vallani, hogy bár az évek során foglalkoztunk az Újlipótvárossal és a Margitszigettel - erről füzeteink is tanúskodnak - még van adósságunk e téren, mivel eddig elsősorban az Angyalföld történetét dolgoztuk fel.

Szerencsésen megmaradt a kapcsolat a helytörténeti gyűjteménnyel, az ülések többsége is itt volt, általában havonkénti gyakorisággal. Az elhunyt Dömötör Ákos, a gyűjtemény egykori vezetője többször tartott előadást a klubtagoknak.

Dömötör Ákost választották meg a klub vezetőjének, ez később is évekig megmaradt, szinte hagyománnyá vált - a hivatalos és társadalmi funkció (gyűjteményvezető, egyesületi elnök) egy személyben való betöltése.

Civil szervezetünk minden ellenszolgáltatás nélkül végzett munkája az évtizedek alatt ismertséget, jó hírnevet szerzett a kerületben, lakossági bázist teremtve a helytörténeti kutatáshoz.

Tagjaink felosztották az egyes szakterületeket, mindnek megvolt a felelőse. Itt kell megemlítenünk Jelenics József nevét, aki sokat publikált a kerület történetéről. Jelenlegi tevékenységi ágaink: gazdaságtörténet, társadalom- és életmódtörténet, művelődéstörténet, értékvédelem, jelenkortörténet és a mindezeket népszerűsítő helytörténeti propaganda. Sokat segített ebben nekünk a kerületi lap, a Hírnök, amely többször adott ismertetést programjainkról, és közölt helytörténeti jellegű írásokat. Más szervezetekkel együtt néha a Tátra utcai Galériában tartott előadáson vettünk részt, főleg akkor, ha a várható látogatók száma meghaladta a Helytörténeti Gyűjteményben kényelmesen elhelyezhető mintegy 55-60 főt. (Ez ritkán fordul elő, általában 30 alatt van a résztvevők száma.). Évente néhány alkalommal meglátogatunk más helytörténeti intézményeket, közgyűjteményeket - sajnos ennek fő akadálya a nagyrészt idősebb tagjaink fizikai állapota. Most megpróbálunk javítani a korösszetételén, néhány egyetemista bekapcsolódott a tevékenységünkbe.

Fő tevékenységi formánk a rendszeresen, általában minden hónap harmadik hetének csütörtöki napján tartott előadások. Ezeket vagy egyik tagunk mutatja be kutatásának eredményét, vagy meghívunk egy „érdekes” és arra érdemes személyt, lehetőleg kerületünk jelenlegi vagy volt lakosát. Általában a Váci út 50. szám alatti helytörténeti gyűjtemény ad ezeknek az előadásoknak helyet, de volt már sikeres előadásunk a Tátra utcai Újlipótvárosi Galériában és Pinceklubban is. Vannak külső programjaink: látogatások intézményekben, különösen szomszéd kerületek helytörténeti gyűjteményeiben. Jó a kapcsolat a Budapesti Honismereti Társasággal, amelynek programjain rendszeresen részt veszünk.

Gyakran hirdettünk meg vetélkedőt vagy pályázatot a kerületben. Felnőtt polgárok és iskolás gyermekek szívesen vesznek részt ezeken, a helyszín általában a József Attila Művelődési Központ díszterme. Az iskolák helytörténeti sétáit évek óta tagjaink vezetik, reméljük ezáltal is közel hozzuk a gyermekeket a honismereti munkához. Részt veszünk, a helytörténeti gyűjteménnyel együttműködve a helytörténeti kiadványok készítésében. A

klubtagok lelkes munkájának és az önkormányzat támogatásának eredményeként az utóbbi években ugrásszerűen megnőtt a helytörténeti kiadványok száma, amelyek iránt igen élénk az érdeklődés. Némelyik régebbi kiadvány ma már beszerezhetetlen.

Itt ki kell emelnünk a Helytörténeti Füzetek sorozatát, amelyet tagjaink írnak és adnak ki. Ezek felölelik a kerület kialakulásától eltelt időszakot, egyes üzemekről, közösségekről, érdekes történeti mozzanatokról adnak képet. A gyűjtemény látogatói szívesen nézegetik és vásárolják őket, de eljuttattuk a kiadványokat a kerületi oktatási és művelődési intézményekhez, a könyvtárakba is.

Visszajelzések szerint sokszor az ezer példány kevésnek bizonyul, hiába keresik a „sárga füzeteket”, sajnos utánnyomásra nincs lehetőség.

Néhány példát sorolva közülük:

- *Nieder Iván: Hogyan alakult ki a XIII. kerület? – Egy építész szemével.*

A különböző kerületrészek eltérő arculata az épületekben is jelentkezik. Ezt követi nyomon építésmérnök nagy szakmai felkészültséggel.

- *Bokori Iván: A XIII. kerületi vallási közösségek tablója*

Ez a mű bemutatja a különböző felekezetek templomainak építési történetét és mai életét.

- *Reichardt Ferenc: A Ganz Hajógyár története*

A szerző maga is a hajógyár dolgozója volt, belülről és alulnézetben ábrázolja a nagyüzem életét.

- *Eörsi László: 1956. a XIII. kerületben*

Nem Angyalföld volt a felkelés és az események központja, de a forradalom nálunk is lezajlott. A harcokról és az áldozatokról szól a történelmi igényű munka.

- *Szalma Mária: Kassák Lajos a XIII. kerületben*

A művészeti, irodalmi és történeti szempontból érdekes életpályából ragadja ki a kerületi vonatkozásokat.

- *Hollósy B. Sándor: Hétház-Kilencház-Tizenháromház*

Ezek a híres, de nem mindig biztonságos nagy bércaszárnyák hosszú ideig meghatározták a kerület jellegét. Ma már csak emlék a bennük élő emberek nagy szegénysége, de példás összetartása és szolidaritása is.

- *Németh Marietta: A Margit-sziget története*

Kerületünk legszebb részét ábrázolja érdekesen, sok adattal ez a szép stílusban megírt füzet, illusztrációi elvezetnek a régi szigetre.

- Régebben jelent meg, de a 60. évforduló kapcsán hadd említsem meg a „Védett” házak – *Raoul Wallenberg tevékenysége* című füzetemet, amelyet a *Kerületünk fürdői és uszodái* című követett. Legfrissebb láncszeme a sorozatnak Seressné Döller Márta az Újlipótváros malmait nagy alaposággal bemutató füzete. Szintén a klubtagok tollából született a *60 éves a XIII. kerület* című helytörténeti írásgyűjtemény. Részt vettünk Adametz Gyula Angyalföld monográfiájának reprint kiadásában és más munkák előkészítésében is.

A kerület önkormányzata és az Angyalföldi József Attila Központ segítségével természetesen nem csupán füzetek jelentek meg. Talán elsőként említsük Dömötör Ákos 1994-ben kiadott, *Vizafogótól Tripoliszig* című helytörténeti olvasókönyvét, amelyet gyermekek és felnőttek egyaránt haszonnal forgattak.

1998-ban, a kerület önálló közigazgatási egységgé válásának 60. évfordulója tiszteletére az önkormányzat és a helytörténeti klub együtt adta ki a *Hatvan éves a XIII. kerület* című, sok fényképpel illusztrált könyvet, amelyben nem csak érdekes helytörténeti írások köszöntöttek az évfordulót, hanem a kerületben élő nevesebb emberek életrajza és a kerület történeti kronológiája is szolgálta az érdeklődés kielégítését.

Nagyon szép kiállítású volt a *XIII. kerület Angyalföld Újlipótváros Vizafogó* című, az ezredfordulóra megjelent könyv. Színes képei gyönyörködtetik az olvasót, adattára a

gyakorlati élethez ad eligazítást, de megtalálható benne a kerület nevezetesebb épületeinek jegyzéke és a szobrok, emlékművek felsorolása egyaránt.

Angol és német fordítást is tartalmazott Juhász Katalin és Roboz László *Kerületünk hajdan és ma* című fényképes munkája. Jelenics József megírta és összeállította Budapest XIII. kerületének teljes utcánév-lexikonát, amely betűrendben tartalmazta nem csak az utcák elnevezését, hanem történetét is. Mindezt betetőzte a kerületet ismertető gyönyörű album, amely részben a helytörténeti klub eddigi kiadványaira támaszkodott.

Terveink között szerepel több kiadvány, amelyekhez még nem tudjuk, honnan fogjuk a költségeket előteremteni.

Tagjaink helytörténeti írásai gyakran jelennek meg a Hírnök című kerületi lapban, amelynek nemrég elhunyt főszerkesztője, Sas György fontosnak tartotta a helytörténetet, folyamatosan figyelte és segítette munkánkat. Részben helyet adott publikációinknak, hirdeteményeinknek és írt is kiadványainkba. Színház- és filmtörténeti tudása érdekes közleményekben jelentkezett, amelyeket olvasván még jobban fájlaljuk elvesztését. Nagyon fontos számunkra a már jelzett koordináció a helytörténeti gyűjteménnyel, melynek vezetője, dr. Juhász Katalin egyben a klub vezetője is volt 2002 januárjáig. Helyiségünk gyakorlatilag a gyűjtemény helyisége, feladataink határosak vagy összefonódnak.

Együttműködésünk a Budapesti Történeti Múzeummal, a Budapesti Városvédő Egyesülettel, a Budapesti Honismereti Társasággal évek óta folyamatos, de nem olyan szoros és szervezet-szerű mint a József Attila Művelődési Központtal, amelynek állandó támogatása nélkülözhetetlen számunkra. Sajnos az újabban bevezetett ISO – rendszer előírásait nagyon nehéz követnünk, gyakorlat és felkészültség híján.

Jó a kapcsolatunk a kerületi önkormányzattal. 2002-ben a mi munkánk is hozzájárult a Múzeumbarát Önkormányzat cím elnyeréséhez. Igyekszünk kapcsolatot kiépíteni a kerületi iskolákkal, kábeltévével, munkahelyekkel, az utóbbi megy legnehezebben – sajnos egyre kevesebb a hajlandóság támogatásunkra.

Nincsenek már a kerületben nagyvállalatok, amelyek áldoztak ilyen célra. Próbáltunk a kisebbekhez közeledni, de azok inkább csak a közvetlen reklámra adnak pénzt. Pályázatok elnyerésével segítünk magunkon, de ez még elég új feladat számunkra, pedig ez a jövő útja.

Tagjaink folyamatosan végzik önkéntes kutatómunkájukat, előadások, pályázatok szervezését, a kiadói tevékenységet az alábbi főbb témakörökben:

- *Gazdaságtörténet, üzemtörténet* (Önálló füzeteink és sok kisebb tanulmány jelent meg e tárgyban.)
- *Művelődési intézmények története* (Elsősorban a fenntartó Angyalföldi József Attila Művelődési Központ, de megjelent a Láng Művelődési Központ története is.)
- *Művelődéstörténet, társadalom- és életmódtörténet, színház- és sporttörténet* (Sas György munkái a kerületi színházak és mozik történetéről, valamint a kerületben lakó művészekről.)
- *Helyi építészeti és művészeti emlékek feltárása* (Több építészettörténeti tanulmány már megjelent.)
- *Katonai és egyházi vonatkozások* (Füzetünk volt ilyen, több előadás hangzott el e tárgyban)

Helytörténeti klubunk felkérésre segítséget nyújt történelmi megemlékezések szervezéséhez, emléktábla avatáshoz, iskolai ünnepélyekhez. Sajnos eddig nagyon kevés sikerrel jártak kísérleteink az iskolákkal való kapcsolat erősítésére. A tanulók nem vesznek részt előadásainkon, rendezvényeinken bár az igazgatókat és a történelemtanárokat már megkerestük ezért. Viszont a környékismertető séták általában az iskolák elől indulnak, a tanulók pedagógusaikkal együtt évről-évre növekvő számban jönnek el ezekre.

Terveink a jövőre nézve: folytatni akarjuk a már bevált előadásokat, lehetőleg azonos időpontban, minden hónap harmadik csütörtökén. Látogatásokat főleg a kerületben szervezünk, az idős tagjaink már említett nagy száma miatt.

Az adminisztráció szigorítása és az anyagi nehézségek újabb megoldandó feladatokat rónak ránk, a pályázati rendszerhez való alkalmazkodás sem megy könnyen.

Mindehhez eddig megkaptuk és a jövőben is reméljük az önkormányzat és az Angyalföldi József Attila Művelődési Központ támogatását, amely nélkül képtelenek vagyunk feladatainknak a korábbi szinten megfelelni. Úgy érezzük a mi munkánk is nagyban hozzájárult a kapott kitüntetésekhez és elismerésekhez.

Igyekszünk arányosan szerepeltetni a klub munkájában a kutató-gyűjtő és helytörténeti ismeretterjesztő, propaganda valamint kiadási tevékenységet, hozzájárulva ezzel kerületünk

hagyományainak megőrzéséhez, gazdagításához, a városvédelemhez, magasabb szinten a lokálpatriotizmus erősítéséhez.